

Лахно В. Місцева окупаційна преса Полтавщини про виїзд і перебування української робочої сили в країнах Третього Райху // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць. — 2010. — Вип. 20. - С.43-46

Віта Лахно (м. Полтава)

МІСЦЕВА ОКУПАЦІЙНА ПРЕСА ПОЛТАВЩИНИ ПРО ВИВЕЗЕННЯ І ПЕРЕБУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РОБОЧОЇ СИЛИ В КРАЇНАХ ТРЕТЬОГО РАЙХУ

Однією з найтрагічніших подій ХХ століття, без сумніву, була друга світова війна. У повоєнні роки окремі її сторінки тривалий час залишалися малодослідженими. Одним з таких аспектів є вплив окупаційної преси на вивезення та перебування української робочої сили в країнах Третього Райху. Адже, як відомо, пропаганда завжди займає вагомe місце, а особливо під час війни на окупованих територіях. Одним із найдієвіших засобів пропаганди на окупованих Німеччиною українських землях була преса. Вона відігравала роль інформатора, вихователя та агітатора.

Загалом окупаційну пресу поділяють на дві групи: німецькі друковані органи та місцеві окупаційні видання. Вихід у світ першої групи забезпечували «Німецьке видавничо-друкарське товариство в Україні» й відділ пропаганди «U», другої — німецька цивільна й військова влада та органи місцевого управління. В Україну також завозили німецькі видання з території Райху. Проте німецьку періодичну пресу читала незначна кількість людей: самі німці та українці, які володіли німецькою мовою. Відсоток останніх був низьким (біля 1%) [1, с.13]. Тому в своєму дослідженні ми будемо орієнтуватися на місцеві окупаційні видання, які мала змогу читати українською мовою більша частина населення Полтавщини.

Метою статті є аналіз інформації, опублікованої в місцевій окупаційній пресі Полтавщини, що стосується вивезення та перебування української робочої сили в країнах Третього Райху упродовж другої світової війни.

Новизна положень статті визначається тим, що вперше до наукового обігу вводяться агітаційно-пропагандистські матеріали полтавської окупаційної преси, котрі закликали українське населення до виїзду на роботу до Великонімеччини та змальовували «прекрасні» умови життя і праці тих українців, хто погодився на виїзд.

Проблематика агітаційно-пропагандистської діяльності преси щодо вивезення та перебування української робочої сили в країнах Третього Райху не стала предметом наукових досліджень у радянській історичній науці. У післявоєнний період побічно це питання розглядалося у монографіях М.Ющенко [2] та Ю.Орлова [3].

З 1990-их років розпочався новий етап у дослідженні історії другої світової війни. Значно активізувалися дослідження періодики воєнного часу. Причому більшість дослідників вивчає окупаційну періодичну пресу в регіональному контексті. Так, зокрема, Т.Лапан у своїй дисертації детально зупиняється на ролі окупаційної преси під час вербування населення України до Німеччини в дистрикті «Галичина» і рейхскомісаріаті «Україна» [4]. М.Михайлюк у своїх наукових публікаціях досліджує окупаційну пресу Київщини, а в дисертації серед характеристики тематики публікацій окупаційної преси окремо виокремлює інформацію, пов'язану з процесом вербування робочої сили до економіки країн Третього Райху [1; 5]. Ю.Шаповал студіює окупаційну пресу Волині [6], Б.Черняков і В.Яременко — рейхскомісаріату «Україна» [7; 8], В.Мельниченко — Черкащини [9]. До останнього часу окупаційна преса Полтавщини не була об'єктом аналізу порушеної нами проблеми в регіональному вимірі.

З установленням німецької влади у найбільших містах Полтавського гебіту налагоджується випуск кількох газет. До них належать: «Голос Полтавщини» (Полтава), «Дніпрова хвиля» (Кременчук), «Вечірній листок» (Кременчук),

«Рідна нива» (Яготин), «Вісті Лохвиччини» (Лохвиця), «Гадяцька газета» (Гадяч), «Лубенський вісник» (Лубни), «Миргородські вісті» (Миргород), «Золотоніські вісті» (Золотоноша), «Хорольські вісті» (Хорол). За короткий термін були підібрані штати редакцій цих видань, налагоджене оснащення друкарень, сформовано мережу кореспондентів. Усі працівники повинні були бути лояльними до нової окупаційної влади, нею ж старанно добивалися та призначалися.

Зауважимо, що назви частини місцевої преси Полтавщини були замінені окупаційною владою — «За краще життя» на «Хорольські вісті», «Рідне слово» на «Лубенський вісник», «Відродження» на «Миргородські вісті», «Українське слово» на «Золотоніські вісті»; окремі газети були ліквідовані (з початку 1943 року — «Вечірній листок» та «Рідна нива»); частині газет зменшено періодичність із триразового випуску на тиждень до тижневика і збільшено накладу («Хорольським вістям» — з 3 500 до 4 500 екземплярів, «Гадяцькій газеті» — з 3 500 до 5 000); окремим газетам зменшено періодичність без зміни накладів газет («Миргородським вістям» — з чотириразового на дворазовий, «Рідній ниві» — з шестиразового на чотириразовий); іншим газетам зменшено й періодичність й накладу («Дніпровій хвилі» — з триразового на дворазовий, з 20 000 до 10 000; «Голосу Полтавщини» — з шестиразового до триразового, з 50 000 до 20 000; «Лубенському віснику» — з чотириразового до дворазового, з 7 000 до 5 000; «Золотоніським вістям» — з триразового до дворазового, з 10 000 до 6 000) [10, с.8-9].

З перших же номерів полтавська окупаційна преса на своїх шпальтах починає висвітлювати найактуальніші проблеми того часу. Зрозуміло, що їх «актуальність» визначалася не без вказівки німецького військового командування та місцевої окупаційної влади. Поміж них особливо виділялася інформація про ситуацію на фронті, останні рішення та вказівки керівництва Третього Райху, міжнародну співпрацю Німеччини з її союзниками та

прибічниками, зловживання більшовицької влади в Україні до початку німецько-радянської війни — так званий «совєтський рай», сторінки історії українського державотворення, фрагменти творів українських письменників і поетів тощо.

Особливістю окупаційної преси було виключне використання української мови, насичена ілюстративність (фотокартки представників вищого керівництва, знакових подій, карикатури на більшовицький режим тощо), уміщення гумору та сатири, подання різного роду оголошень, закликів, пропозицій, реклами.

З початком 1942 року вагоме місце на шпальтах окупаційної преси Полтавщини стала займати різного роду інформація, заклики, відозви, пропозиції, агітаційні гасла, які прямо стосувалися пропаганди виїзду української робочої сили на роботу в промисловості та сільському господарстві Великонімеччини.

Усю інформацію стосовно працівників з Полтавщини, вміщену до вищезгаданих газет, можна згрупувати за наступними напрямками:

- 1) офіційна інформація;
- 2) пропагандистські матеріали;
- 3) епістолярні тексти.

В офіційних зверненнях закликалися усі жителі міст і сіл Полтавщини, починаючи з 15-тирічного віку, до одержання роботи в сільському господарстві або промисловості Німеччини. Це прямо стосувалося усіх тих, хто не був офіційно працевлаштований. Указувалося, що «...кожен здоровий чоловік або жінка повинні працювати. Хто вже працює, не може залишати свого місця роботи». Для отримання роботи необхідно було негайно з'явитися до Бюро Праці при Німецькому Командуванні в Полтаві, Кременчуці чи Лубнах. У віддалених місцевостях заяви приймали місцеві комендатури та голови районних і сільських управ. Ті, хто не прислухався до цього заклику,

прирівнювався до помічників більшовизму, паразитів та несвропейців. А далі попередження: «Цього не повинно бути, ...органи влади потурбуються про те, щоб такі, співчуваючі більшовикам елементи, були усунуті» [11, с.3].

Як видно із таких закликів і звернень до Бюро Праці при Німецькому командуванні або місцевих органів влади місце майбутньої роботи було невідоме: «на батьківщині чи в Німеччині — це питання вирішує Бюро Праці» [11, с.3].

На підставі закону «Про трудову повинність» і постанови рейхсміністра звільнених східних областей щодо введення трудової повинності у зайнятих східних областях від 19.12.1941 року у редакції від 16.11.1942 року регулярно видавалися різноманітні накази про обов'язкове відбуття трудової повинності українською молоддю обох статей, що активно публікувалися у пресі. Так, зокрема, 27 квітня 1943 року було видано розпорядження генерал-комісара Київського генералбецирку про обов'язок українців 1922-1925 років народження відбувати трудову повинність терміном два роки [12, с.1]. Повинність полягала у виконанні різноманітної роботи на користь країн Третього Райху як на території України, так і в межах Великонімецької держави. Молоді було обіцяно забезпечення «доброю їжею, одягом, приміщення, задоволення своїх культурних потреб», причому на тому ж рівні, як і мобілізовані до праці юнаки та дівчата усіх інших окупованих європейських країн [13, с.2].

Регулярно на шпальтах усіх полтавських окупаційних газет друкувалися умови прийому на роботу до Німеччини. Згідно них східні робітники прирівнювалися з німецькими робітниками щодо постачання продуктами харчування та виплатою заробітної плати. З останньої щомісяця повинна була вираховуватися вартість проживання та харчування, а залишок міг акумулюватися на рахунку в ощадній касі або переказуватися родині в Україні. Пропонувалося поселення в житлових кварталах, містах або у сім'ях селян.

Причому дітей віком з 15 років обіцяли відправляти та розміщувати разом із батьками, а діти молодшого віку мають залишатися у родичів або знайомих до повернення батьків. До того ж, причиною неможливості та недоцільності брати з собою до Німеччини дітей молодших за 15 років вказувалася відсутність там українських шкіл, де б вони могли навчатися. Також окупаційна влада обіцяла розселяти та працевлаштовувати сім'ї в одній місцевості й на одному виробництві, щоб «не руйнувати їх сімейне життя» [14, с.4]. Також родинам східних робітників на батьківщині гарантувалося державне забезпечення продуктами харчування, грошима та встановлення прямого поштового зв'язку з родичами [11, с.3]. Поряд з цим було обіцяно українським робітникам вільний від роботи час і вихідні дні [15, с.1]. Також прокламувалося, що «...там чекають на Вас чисті селянські господарства з добрими привітними людьми, світлі фабрики з удосконаленими станками ... побудовано в місті цілі квартали, ... закони захищають підлітків і жінок від надмірної праці, забезпечена допомога висококваліфікованих лікарів. У вільні години відпочинку Вас будуть розважати музика, кіно, вистави, ... побачите гідні пам'ятники високої культури Заходу, пізнаєте красу Німеччини» [16, с.1].

Таким чином, окрім прямого примусу, німецька влада зацікавлювала українську молодь культурно-пізнавальними перспективами:

- а) можливістю побачити Європу і світ;
- б) познайомитися з культурою та поведінкою цивілізованих народів Європи;
- в) побачити життя, побут, умови праці людей у Німеччині, які «... живуть навіть тепер, у воєнний час, незрівнянно краще, ніж жили Ви в «советському раю»;
- г) набути певної кваліфікації та досвіду «... яких Ви ніколи б не здобули, сидячи вдома»;
- д) заслужити не тільки визнання і подяку, а й нагороду — можливі пільги

щодо наділення землею, надання роботи на батьківщині тощо.

Місцева окупаційна преса регулярно друкувала зразки повідомлення про трудову повинність, де вказувалося, що особа на підставі §1 постанови Райхсміністра зайнятих східних областей щодо введення трудової повинності у зайнятих східних областях від 19.12.1941 року зобов'язана взятися за роботу за межами «зайнятих східних областей». Далі зазначалися час, дата та місце збору. Повідомлялося, що «одежу і взуття... треба взяти з собою. За взятий одяг буде сплачена винагорода. Ваша робота проводитиметься на звичайних умовах праці й оплачуватиметься за врегульованим тарифом. В разі неявки це зобов'язання буде здійснене примусовими заходами проти Вас або Ваших рідних. Крім того, порушення трудової повинності каратиметься арештом, ув'язненням у тюрмі або засланням до таборів для примусової праці» [17, с.3].

До інформації офіційного характеру віднесемо також оголошення окупаційної влади з приводу виклику або збору мешканців на огляд. У таких оголошеннях чітко визначалися територія охоплення повинністю, місце збору, дата і час огляду, відповідні роки народження населення та попередження про відповідальність за невиконання даних постанов та інструкцій.

Місцева окупаційна преса на своїх шпальтах регулярно подавала інформацію про новий порядок роботи українських робітників на території Третього Райху. Так, зокрема, у серпні 1943 року було оприлюднене розпорядження генерального уповноваженого по набору до праці гауляйтера Заукеля, яке вступило в дію 1 серпня 1943 року. Згідно нього час роботи українських робітників у Німеччині був чітко визначений тривалістю у два роки. Цей час відраховувався від дня прибуття до Німеччини, але не раніше як з 1 серпня 1942 року. Після закінчення терміну роботи, остарбайтер міг повернутися додому за умови заміни себе родичем [18, с.4].

Також упроваджувалася 20% [у замітці помилково зазначена 30%. — В.Л.] премія остарбайтерам за сумлінну працю, яка виплачувалася після першого

року роботи в країнах Третього Райху. Після другого року роботи премія мала б підвищитися до 30%, а на кінець третього — до 50% суми, яка повинна їм бути виплачена за працю. Також дозволялося на другий рік роботи отримувати однотижневу відпустку: у межах Німеччини зі збереженням заробітної плати; з відбуттям додому — роботодавець окрім заробітної плати повинен оплачувати проїзд в обидві сторони (інші кошти на таку подорож, включно з харчуванням, мала сплачувати держава) [18, с.4]. Остання новація вперше з'явилася лише навесні 1943 року [19, с.2].

В окупаційній пресі постійно друкувалися пропагандистські матеріали у вигляді реклам, гасел, закликів, листів, звернень тощо [20, с.1]. Найчастіше зустрічаємо наступні гасла та заклики: «Їдьте до прекрасної Німеччини! ... Забезпечуй і ти майбутнє України працею в Німеччині» [21, с.1], «На працю до Німеччини! Тебе... нова Європа кличе на працю... Ваша праця потрібна для високої мети — нової Європи, в родину якої входимо і ми, українці!» [22, с.1], «Сплатіть свій довг вдячності німецькому народові! Записуйтеся добровільно на працю до Німеччини! Дайте доказ, що Ви дозріли на це почесне ім'я — бути справжнім європейцем та членом своєї рідної Батьківщини» [23, с.2], «...Німеччина Вас кличе! Всі сили Європи мусять запрягтися до одного воза...» [24, с.2], «Німеччина Вас кличе! Німеччина може та хоче Вам допомогти!» [25, с.3], «...робота є доручення від Бога, яке окрема людина повинна виконати для своєї спільноти» [26, с.1].

Окреме місце в пропаганді та агітації місцевою окупаційною пресою виїзду українців на роботу до Німеччини посідають різні «розповіді», «оповідання», «інтерв'ю», «гостини» тощо. Вони, як правило, анонімні, без укавання авторства, тобто, робимо висновок, вигадані. Переважна більшість цих матеріалів змальовує прекрасні умови життя, роботи та важливість окремих професій, які користувалися попитом у Німеччині [27, с.4].

Про особливості побуту українських робітників у країнах Третього Райху

також розповідають замітки в пресі щодо видання україномовної газети для оstarбайтерів в Німеччині, виступів українських театральних колективів, які подорожували по Німеччині, українських лікарів, відправлених за кордон для обслуговування земляків, надсилання україномовної літератури тощо [28, с.2; 29, с.3].

Окрім вище перелічених «принад» німецька пропаганда спекулювала і релігійними почуттями українців. Для віруючих окремо описувалися можливості відвідування культових закладів у Німеччині. При цьому зазначалося, що «... всупереч безбожному большевізмові, який трактував робітника лише як робочу худобу і вбивав у ньому всякий прояв духовного життя, німецька влада старається про те, щоб люди [українці. — В.Л.] ... жили як справжні європейці. За українцями ... забезпечено задоволення всіх їхніх потреб — і матеріальних, і духовних» [30, с.4].

Окремий блок агітаційно-пропагандистських матеріалів про роботу оstarбайтерів у країнах Третього Райху становлять епістолярні тексти у вигляді так званих «листів з Німеччини». Осторонь не була і полтавська окупаційна преса, на шпальтах якої регулярно публікувалися подібні «листи». У них як через трафарет говорилося про виключно позитивні умови роботи та відпочинку, харчування та проживання. Типовими є змалювання краси німецького краю, упорядкованості сільського та міського життя, гарних умов транспортування та подальшого розміщення, шанобливого ставлення з боку німців, достатньої кількості вільного часу з різноманітним вибором його проведення (купання, співи, танці, читання, писання, спорт, прогулянки, екскурсії, відвідування знайомих і тому подібне) [31, с.5; 32, с.3; 33, с.4; 34, с.2; 35, с.2; 36, с.2; 37, с.2; 38, с.3].

До цього ж блоку віднесемо різноманітні публікації про враження окремих авторів від побаченого в Німеччині [39, с.2; 40, с.2; 41, с.2; 42, с.2; 43, с.4]. Окремі враження подавалися у віршованій формі [44, с.3].

Насправді ж реалії були зовсім іншими: права східних робітників були обмеженими порівняно з німецькими та іншими європейськими, заробітна плата була меншою, харчування гіршим, проживали, як правило, у бараках або в конюшнях чи інших підсобних приміщеннях, зрідка — у господаря, за отримані кошти не можна було нічого купити в Німеччині, окрім «дрібничок» (намисто, лимонад, пиво, сережки тощо) [45, с.98-100, 116, 120].

Про неправдивість інформації, яка публікувалася в полтавській окупаційній пресі й стосувалася процесу вербування й депортації населення свідчать і ті факти, що вислови в періодиці не співпадають з розповідями очевидців: «Всі веселі та дисципліновані... нетерпляче чекають вони гудка локомотива... поїзд, оздоблений зеленню, з гучними співами та піднесеними до прощання руками, помалу котиться на Захід» [46, с.2], «У більшості... бадьорий настрій» [47, с.1]. Очевидці згадують ці події по-іншому: «Надвечір прийшов ешелон... товарні вагони, брудні, де було по коліна навозу. Раптом пролунала команда: «Погружайтесь!»... Вдруге пролунала команда... Але знову ніхто з місця не рушив. Тоді підбігли... поліцаї і почали бити нагайками...» [48, арк. 5 зв.], «... везли нас поїздом товарняком. Двері закриті були, вікна позабивані...» [49, арк.2].

Так само занадто прикрашені у пресі розповіді про умови життя та праці у самій Німеччині. Зокрема, вихвалялися «чисті і привітні будинки», в яких живуть українські робітники, «добрий суп з хлібом або кава», що подається «в достатку і добре зготоване» [50, с.2]. І тут спогади очевидців і преса розбігалися з реальністю: «Жили ми в бараках» [51, арк.3], «... цегляна будова тваринницького комплексу... поділена... на чотири ізольовані приміщення. Перше було для утримання свиней... друге... коні. Від кінської стайні відгороджене цегляною стіною з дверима щось подібне на тюремну камеру. Опалення... не було. Ось тут і належало мені жити...» [52, с.19], їли «...баланду... шпінат... капусту... квашена, водою залита...» [53, арк.4].

Таким чином, місцева окупаційна преса Полтавщини регулярно публікувала інформацію, що стосувалася виїзду та умов проживання й роботи української робочої сили у країнах Третього Райху. Усі публікації з цього приводу умовно можна поділити на три великі групи: інформація офіційного характеру (звернення, повідомлення, оголошення й заклики місцевих органів влади та Бюро Праці при німецькому командуванні; офіційні умови прийому на роботу до Німеччини; накази, постанови, розпорядження окупаційної влади); пропагандистські (реклама, гасла, заклики, звернення, так звані «розповіді», «оповідання», «інтерв'ю», «гостини» з анонімними очевидцями) та епістолярні матеріали (так звані «листи» з Німеччини, публікації про враження окремих авторів від побаченого в Німеччині під час перебування там, різноманітні вірші, пісні про Німеччину). Частина матеріалів супроводжувалася фотоілюстраціями.

Проаналізувавши вищеназвані матеріали приходимо до висновку, що вони спочатку носили закликаючий, рекомендаційний характер, який згодом переріс у попередження, накази та погрози.

Загалом місцева окупаційна преса Полтавщини не виконала поставленої мети, оскільки газети мали невеликий тираж, у віддалені райони не поставлялися і більшість агітаційно-пропагандистських матеріалів контрастувала з реальністю, а, отже, сприймалася читачами з недовірою.

Примітки

1. Михайлюк М. Функціонування видавництв україномовної періодичної преси Київщини в умовах нацистської окупації (1941-1943 рр.) / М.Михайлюк // Історичний журнал. — 2005. — № 2. — С. 46-51.
2. Ющенко М. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації / М.Ющенко. — К.: Вид-во Київського університету, 1962. — 175 с.

3. Орлов Ю. Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР / Под ред. Я.Н. Засурского / Ю.Орлов . — М.: Изд-во МГУ, 1985. — 176 с.
4. Лапан Т. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939-1945 рр.) / Т.Лапан: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — Л., 2005. — 16 с.
5. Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941-1944 рр.) / М.Михайлюк: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». — К., 2006. — 20 с.
6. Шаповал Ю. Газета «Волинь» як український часопис (1941-1944 рр.) / Ю.Шаповал // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. — Львів, 1994. — Вип. 1. — С. 122-138.
7. Черняков Б. Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна (1941-1943 рр.) / Б.Черняков // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. — Львів, 2003.— Вип. 11. — С. 135-159.
8. Яременко В. Преса в рейхскомісаріаті «Україна» під час німецької окупації у липні-грудні 1941 року / В.Яременко // Київська старовина — 2006. — №3. — С.123-131.
9. Мельниченко В.М. Україномовна преса на території Черкащини в період фашистської окупації / В.М.Мельниченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України: Ін-т історії України. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 81-82.
10. Черняков Б. Окупаційна і легальна періодична преса в Україні. 1941-1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія / Б.Черняков; Академія наук вищої школи України. — К., 2005. — 79 с. (Засоби масової інформації в Україні у Другій світовій війні; Вип. 1).

11. До населення міст та сел Полтавщини // *Голос Полтавщини*. — 1942. — 10 травня. — С.3.
12. До молоді м. Києва і Київського Генеральбецирку // *Рідна нива*. — 1943. — 5 травня. — С.1.
13. До молоді м. Києва і Київського Генеральбецирку // *Голос Полтавщини*. — 1943. — 11 травня. — С.2.
14. Сім'я також може їхати: українські робітники в Німеччині // *Голос Полтавщини*. — 1942. — 10 травня. — С.4.
15. Українці! Німеччина Вас кличе! // *Вечірній листок*. — 1942. — 11 травня. — С.1.
16. Їдьте працювати до Німеччини! // *Дніпрова хвиля*. — 1942. — 10 червня. — С.1.
17. Про трудову повинність // *Дніпрова хвиля*. — 1943. — 15 березня. — С.3.
18. Нові удосконалення для українських робітників зі Сходу, як призначення за добру працю // *Рідна нива*. — 1943. — 18 серпня. — С.4.
19. Відпустки для іноземних робітниць // *Лубенський вісник*. — 1943. — 12 березня. — С.2.
20. Робочі сили: чоловіки та жінки // *Вечірній листок*. — 1942. — 15 травня. — С.1.
21. Їдьте до прекрасної Німеччини! // *Дніпрова хвиля*. — 1942. — 31 травня. — С.1.
22. На працю до Німеччини! // *Гадяцька газета*. — 1943. — 22 липня. — С.1.
23. Українці! // *Дніпрова хвиля*. — 1942. — 5 вересня. — С.2.
24. Українці! Чоловіки та жінки, українська молодь! // *Дніпрова хвиля*. — 1942. — 7 листопада. — С.2.
25. Українці! // *Дніпрова хвиля*. — 1942. — 7 листопада. — С.3.
26. Відозва про обов'язкову працю української молоді 1922-1925 років народження // *Гадяцька газета*. — 1943. — 19 травня. — С.1.

27. Жінка-робітниця // Голос Полтавщини. — 1942. — 31 травня. — С.4.
28. Німеччина піклується про українських робітників // Голос Полтавщини. — 1942. — 27 липня. — С.2.
29. Рідна література для робітників зі Сходу // Лубенський вісник. — 1943. — 5 серпня. — С.3.
30. Між українськими робітниками в Німеччині // Дніпрова хвиля. — 1943. — 27 березня. — С.4.
31. Лист з Німеччини... // Голос Полтавщини. — 1942. — 30 липня. — С.5.
32. Юхимець В. Лист з чудової Німеччини // Голос Полтавщини. — 1942. — 8 листопада. — С.3.
33. Що пише Тамара Карабаш до матері? // Дніпрова хвиля. — 1942. — 27 серпня. — С.4.
34. Ось що пише із Німеччини Людмила Гончаревська // Дніпрова хвиля. — 1942. — 17 вересня. — С.2.
35. Лист до рідних // Дніпрова хвиля. — 1942. — 26 листопада. — С.2.
36. Дібрівна Н. Пишуть з Німеччини // Дніпрова хвиля. — 1943. — 29 червня. — С.2.
37. Українець пише з Німеччини // Гадяцька газета. — 1942. — 28 серпня. — С.2.
38. Лист з Німеччини // Рідна нива. — 1943. — 6 січня. — С.4.
39. І чужому научайтесь... // Дніпрова хвиля. — 1942. — 1 вересня. — С.2.
40. Що я бачив у Німеччині // Голос Полтавщини. — 1943. — 31 січня. — С.2.
41. Побачили Німеччину на свої очі // Дніпрова хвиля. — 1943. — 6 лютого. — С.2.
42. Що я бачив у Німеччині // Дніпрова хвиля. — 1943. — 28 січня. — С.2.
43. Фото з Німеччини // Голос Полтавщини. — 1942. — 7 травня. — С.4.
44. Українці працюють в Німеччині // Дніпрова хвиля. — 1942. — 16 липня. — С.3.

45. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / Т.В.Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. — К.: Б.В., 2009. — 282 с.
46. До Німеччини працювати і вчитись... // Голос Полтавщини. — 1942. — 23 червня. — С.2.
47. На роботу в Німеччину! // Голос Полтавщини. — 1943. — 16 червня. — С.1.
48. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф.166.: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (1941-1950 роки). — Оп.2. — Спр. 424: Письма на родину от советских граждан, угнанных в Германию. — Недатовано. — 10 арк.
49. Фонд Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка в Державному архіві Полтавської області (далі — Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО). — Ф.Р-1507: Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка Міністерства освіти і науки України. — Оп.2. — Спр.56: Транскрипт інтерв'ю з Давиденко Ганною Артемівною. — 24.09.2006 р. — 13 арк.
50. В таборі українських робітників у Німеччині // Дніпрова хвиля. — 1943. — 30 березня. — С.2.
51. Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507: Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка Міністерства освіти і науки України. — Оп.2. — Спр.38: Транскрипт інтерв'ю з Галавур Ніною Федорівною. — 21.06.2006 р. — 21 арк.
52. Петрашенко С. Не поле перейти: [Роман] / Сергій Петрашенко. — Переяслав-Хмельницький: Хрещатик, 1997. — 221 с.
53. Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507: Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка Міністерства освіти і науки України. — Оп.2. — Спр.55: Транскрипт інтерв'ю з

Михайлюк (Ярошенко) Ганною Йосипівною. — 1.07.2007 р. — 8 арк.